

1940-1944 : EEN VLAAMSE MACHTSGREEP IN DE ANTWERPSE DIAMANTSECTOR ?

ERIC LAUREYS *

IN ANTWERPSE DIAMANTKRINGEN IS HET VERHAAL WEIDVERSPIJD VAN DE VLAAMSE DIAMANTAIR DIE OP VRIJDAG, BIJ DE UITBETALING VAN ZIJN ONDERAANNEMERS, JOODSE COLLEGA'S TOT 17 U. LIET WACHTEN ALVORENS ZE TE BETALEN. ZE MOESTEN DAAROP HALS OVER KOP NAAR HUIS HOLLEN OM DE SABBAT NIET TE SCHENDEN. DEZE PESTERIJ SITUERT ZICH IN DE JAREN 1960 EN IS SPREKEND VOOR HET ANTISEMITISME DAT OOK NA DE TWEDE WERELDOORLOG IN SOMMIGE DIAMANTMIDDENS BLEEF LEVEN. TALRIJKE JOODSE DIAMANTAIRES VERWIJZEN HUN VLAAMSE COLLEGA'S NOG STEEDS ANTISEMITISCHE GEVOELENS TE KOESTEREN EN REFEREN DAARBIJ NAAR HUN VERMEEND FLAMINGANTISME. DIT ARTIKEL VERKENT DE ACHTERLIGGENDE REDENEN VOOR DE SPANNINGEN DIE TUSSEN VLAAMSE EN JOODSE DIAMANTLIEDEN BESTAAN EN HOE DEZE ONS TERUGVOEREN NAAR DE TWEDE WERELDOORLOG ¹.

I. Inleiding

De Belgische diamantsector lijkt voor de niet-ingewijde een toonbeeld van multi-culturele harmonie en van spreekwoordelijk onderling vertrouwen. Dat is een hele krachttoer als men rekening houdt met de grote sociale en culturele diversiteit van de personen die in deze overigens hoogcompetitieve sector actief zijn. Autochtone Belgen, joden, Armeniërs, Libanezen en tegenwoordig ook Indiërs zijn slechts enkele van de talrijke groepen die in het Antwerpse diamantcentrum stenen kopen, verkopen, bewerken of laten bewerken. Men kan zich moeilijk inbeelden dat dit zonder spanningen verloopt. Toch slaagde men erin het imago van de perfecte verstandhouding levend te houden. Om het vertrouwen van de markt te winnen en zo het bestaan van deze zeer lucratieve sector te helpen bestendigen, spanden overkoepelende diamantorganisaties, zoals de in 1973 opgerichte Hoge Raad voor Diamant, maar ook de lokale en de nationale overheden zich daarvoor in. Dit beeld is echter niet opgewassen tegen een kritische historische analyse van de diamantsector. Daaruit blijkt dat de sector onderhevig is aan diep gewortelde onderlinge twisten en socio-culturele breuklijnen. Die ontstonden overigens niet in het ijle maar hebben wortels in bredere maatschappelijke spanningsvelden.

Eén dezer breuklijnen verdeelde lang joodse en Vlaamse diamantlieden en voedt tot vandaag het wantrouwen tussen deze twee historische actoren van de Antwerpse diamantnijverheid en -handel. De opzet van dit artikel bestaat erin de oorsprong, de aard en de gevolgen van deze breuklijn in kaart te brengen ². In de loop van de jaren

1 Diamantlieden : personen (werkgevers, werknemers, handelaars, makelaars) die in de diamantsector actief zijn. Diamantairs zijn diamantlieden die voor eigen rekening werken.

2 Dit artikel is een herbewerking van het desbetreffende hoofdstuk uit : ERIC LAUREYS, *Het diamantschaakspel. De politieke geschiedenis van de Belgische diamantsector tussen Schemeroorlog en Koude Oorlog*, Doctoraal proefschrift VUB, Brussel, 2004.

1930, werd de Belgische diamantsector het toneel van sociale spanningen. Enerzijds respecteerden een aantal recent geïmmigreerde joodse diamantbewerkers uit Oost-Europa, de zgn. ‘thuiswerkers’, de arbeidsvoorwaarden en -afspraken niet. Zij vormden een als oneerlijk ervaren concurrentie voor andere diamantarbeiders. Anderzijds waren autochtone werkgevers niet gelukkig met de dominante positie van de joodse diamantairs in de diamanthandel. Deze situatie leidde tegen de achtergrond van de grote economische crisis tot een diepe frustratie bij vele Vlaamse diamantlieden. Dat fenomeen werd reeds ten dele bestudeerd³. Waar deze toestand tijdens de bezetting op uitmondde was echter nog niet duidelijk.

De diamantnijverheid en -handel groeide na de eeuwwisseling uit tot de belangrijkste joodse economische sector in België. Hij biedt daarom een verhelderende invalshoek om de verhoudingen tussen de autochtone bevolking en de joden beter te begrijpen, vooral op het ogenblik dat de Duitse bezetter de grondslagen van de rechtsstaat aantastte. Bepaalde diamantlieden gaven de vrije loop aan hun vooroorlogse frustratie en maakten gebruik van het antisemitische bezettingsregime om hun joodse collega’s de loef af te steken. Zij poogden de sleutelposities in het diamantcentrum in te nemen. Interessant daarbij zijn de wijze waarop die – hoofdzakelijk Vlaamse – diamantlieden hun eisen formuleerden en de legitimeringsinstrumenten die zij daartoe aanwendden. De aandacht gaat daarbij vooral naar het Vlaams-nationalisme en zijn band met het fascistische ‘volksverbonden’ antisemitisme.

II. Het antisemitisme in de diamantmiddens

Tijdens de economische crisis van 1930-1935 kwam het antisemitisme in de diamantsector tot ontwikkeling door de convergentie van vier factoren : grootschalige immigratie van joodse vluchtelingen, joodse huisarbeid, dominantie van de joodse werkgevers en Vlaams-nationalisme.

De ontdekking van diamantvelden in Zuid-Afrika in 1867, in Namibië in 1908 en in Belgisch Kongo in 1909 hadden een gunstige weerslag op het Antwerpse verwerkingscentrum. Joden uit Centraal- en Oost-Europa, die het mikpunt vormden van een antisemitische politiek en van pogroms, stroomden in de laatste decennia van de 19de eeuw naar Antwerpen toe. Een bijkomende factor voor hun vertrek was de ontwrichting van het traditionele joodse ambachtelijke bedrijf dat ten onder ging aan de concurrentie van goedkope industriële massaproducten. Het is mogelijk dat in de diamant vooral joden toestroomden die uit de Poolse of Russische burgerij stamden. Hierover is

³ RUDI VAN DOORSLAER, “Joodse arbeiders in de Antwerpse diamant in de jaren dertig. Tussen revolutie en antisemitisme”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering*, nr. 4, Brussel, 2002, p. 13-26. en LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Antwerpen, 2000.

• Joodse diamantairs in de Hoveniersstraat, het huidige hart van de Antwerpse diamantwijk.
(Foto SOMA, fonds Jan Walgrave)

bijkomend onderzoek nodig. In ieder geval gaven die nieuwkomers omstreeks 1880 een doorslaggevende impuls aan het Antwerpse diamantcentrum. Een elite van joodse fabrikanten, handelaars en bankiers organiseerde de Antwerpse markt en stichtte handelsbeurzen. Banden met de buitenlandse markten werden verstevigd. Als gevolg van de opkomst van het antisemitische nazisme in Duitsland, emigreerden tussen 1933 en 1938 nog ongeveer 10.000 Duitse joden naar België⁴. Na de *Anschluss* en de *Kristallnacht* (1938) kwamen er nog 28.000 politieke vluchtelingen bij⁵. De druk van de nieuwkomers op de diamantnijverheid was niet te onderschatten. Zij vervoegden de reeds aanwezige groep joodse arbeiders die buiten het sociale opvangnet van de vakbonden viel, geen recht had op werkloosheidsuitkering en zijn toevlucht zocht in de clandestiene huisarbeid.

Werkuren, lonen en arbeidsvoorwaarden werden in de clandestiene huisarbeid niet gerespecteerd. Niet alleen was de sociaal-economische situatie van de joodse huisarbeiders daarom erbarmelijk, maar zij werden ook het mikpunt van de gesyndiceerde,

4 RUDI VAN DOORSLAER, *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België, 1925-1940*, Antwerpen, 1995, p. 24-26.

5 FRANK CAESTECKER, "Holocaust survivors in Belgium 1944-1949. Belgian Refugee policy and the Tragedy of the Endlösung", in *Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte*, nr. 27, 1998, p. 361.

meestal autochtone arbeiders die evenzeer met de gevolgen van de economische crisis van 1930 te kampen hadden. Onder de autochtone arbeiders trof men enerzijds in de stedelijke agglomeratie ca. 16.000 diamantarbeiders aan waarvan er 12.000 aangesloten waren bij de socialistische Algemene Diamantbewerdersbond (ADB). Anderzijds werkten bij benadering 8.000 katholieke diamantarbeiders in de zogenaamde plattelandsnijverheid, versnipperd over de hele provincie Antwerpen en het noorden van Brabant. Het zwaartepunt van deze industrie lag in de Kempen, waar de schrale landbouwgronden in deze periode van voortschrijdende industriële productie niet langer bestaanszekerheid boden.

De ontwrichting van hun traditionele sociaal-economische leefwereld deed deze gesloten katholieke landbouwersgemeenschappen evenals de joden grijpen naar een aanvullende, pré-industriële, ambachtelijke economische activiteit als de diamantbewerking. Die katholieke diamantbewerders sloten aan bij de Christelijke Belgische Diamantbewerdersbond (CBD). Concurrentie tussen joodse thuisarbeiders en Vlaamse plattelandarbeiders bleef niet uit. Op het einde van de jaren 1930 kwam ook in Antwerpen zelf het vreemdelingenvraagstuk, dat gaandeweg duidelijker als een joods probleem werd ervaren, meer en meer op de voorgrond. Alle goede voornemens ten spijt, welden de frustraties zodanig op dat er op het eind van de jaren 1930 voor het eerst een populaire antisemitische stroming onder de Belgische diamantbewerders opdook. Het antisemitische 'Aktiecomiteit der Belgische Diamantbewerders', dat in 1938 opgericht werd, stond symbool voor de voortschrijdende intolerantie in diamantarbeiderskringen. Het Aktiecomiteit maakte deel uit van Volksverweering, een Antwerpse antisemitische organisatie ⁶.

In patronale kringen heerste eveneens een tegenstelling tussen de stad en het platteland. In Antwerpen bestond het patronaat vooral uit kapitaalkrachtige joodse diamantairs, die dankzij uitstekende internationale handelscontacten ruwe diamant in België importeerden. Zij waren verenigd in het Syndicaat der Belgische Diamantnijverheid (SBD). Rond het begin van de 20ste eeuw kwam het tussen het SBD en de socialistische vakbond tot een verregaande samenwerking. In ruil voor een voorkeursbehandeling bij de ruwdistributie was de ADB bereid om een voor deze tijd baanbrekende overlegpolitiek en een pacificerende rol te spelen bij de achterban.

Op het platteland stonden de diamantateliers o.l.v. zgn. fabrikanten, katholieke werkgevers die voor hun bevoorrading niet op eigen internationale handelscontacten konden terugvallen en daarom in onderaanneming werkten voor de stedelijke joodse diamantairs. De Kempense fabrikanten achtten zich misdeeld en streefden ernaar zich van de joodse handelaars te ontvooien. Om dit te bereiken poogden zij tevergeefs om

⁶ LIEVEN SAERENS, *op.cit.*, p. 234.

zich rechtstreeks in Kongo te bevoorraden. Maar de Kongoproductie was niet aangepast aan de Antwerpse vraag. De Belgische diamantindustrie kon enkel voortleven op basis van een assortiment dat in grote mate aangevuld werd door niet-Kongolese ruwe diamanten en bleef dus afhankelijk van de grote ruwimporteurs. Tijdens de jaren dertig werd de frustratie van de Kempense fabrikanten, vertegenwoordigd door de Vereniging der Belgische Diamantnijverheid (VBD), in toenemende mate gekoppeld aan een antisemitisch vertoog. Het VBD stond onder leiding van de Vlaams-nationalistische antisemiet Jos Hellings⁷.

Het antisemitisme won na 1930 in Vlaams-nationalistische kringen snel terrein. Dat gold ook voor rechts-katholieke Belgicistische middens, maar hun activiteiten hadden geen rechtstreekse weerslag op de diamantwereld. Vlaams-nationalisten raakten in de ban van in Duitsland gangbare populair-fascistische beschouwingen. Het etnische of 'volkse' criterium kreeg rond deze tijd de bovenhand op het linguïstische. Joden werd verweten Vlaanderen economisch uit te buiten, de zedeloosheid te verspreiden, de traditionele waarden te ondermijnen en mee te heulen met antikatholieke krachten als de vrijmetselarij en het socialisme. Het Vlaams-nationalisme kende bij de parlementsverkiezingen van 24 mei 1936 een nationale doorbraak met het Vlaams Nationaal Verbond (VNV). Op 2 april 1939 brak het VNV ook in Antwerpen door⁸.

III. De Duitse bezetting als opportuniteit

Met de bezetting van België door de Duitsers, deden zich bepaalde evoluties voor die ook de Belgische diamantwereld sterk hebben beïnvloed. Vlaamse diamantlieden hadden, zowel in de lagere als in de hogere sociale echelons, de sociaal-economische concurrentie van de joden ondervonden, en hun protest vertoonde in de jaren dertig reeds duidelijk Vlaams-nationalistische en antisemitische karaktertrekken. Nu werden die twee stromingen – die tot de sociale opwaardering van het Vlaamse component in de diamantnijverheid en -handel moesten leiden, plots legitiem. Het antisemitisme was immers één van de grondslagen van het nazi-regime dat ook met ijver in de bezette gebieden ingevoerd werd. Anderzijds werden Vlaams-nationalisten met de zgn. *Flamenpolitik* door de Duitse bezetter uitgenodigd om de plaats van de gevestigde elites in te nemen⁹.

7 De Vereniging der Belgische Diamantnijverheid (1936) was de erfgenaam van de Algemene Christelijke Vereniging der Belgische Diamantnijverheid (1928-1936) die de Kempische werkgevers verenigde. Allerbei maakten ze deel uit van het Algemeen Christelijk Verbond van Werkgevers (ACVW). VBD-voorzitter Jozef Jan Lodwijk (Jos) Hellings (Berchem, 1892) was oud-strijder, lid van het VNV en van 'Volksverweering'; in 1944 was hij voorzitter van de Centrale Commissie voor Diamant bij het VEV. Hellings' stellingen over de diamantsector (breken van de macht van de joden door rechtstreekse leveringen uit Kongo) werden overgenomen door Rex en het VNV.

8 LIEVEN SAERENS, *op.cit.*, p. 172.

9 BRUNO DE WEVER, "La collaboration en Flandre", in JOSÉ GOTOVITCH & CHANTAL KESTELOOT, *Collaboration, répression. Un passé qui résiste*, Bruxelles, 2002, p. 39-45.

In mei 1940 stonden alle Vlaamse diamantlieden dus voor een keuze. Voor velen onder hen effende het samenvallen van de Vlaams-nationalistische greep naar de macht en de aanwezigheid van een verzwakte joodse diamantelite het pad voor collaboratie met de Duitsers en een machtsaflossing in de diamantwereld.

De vraag is echter of er een reële Vlaams-nationale politiek-ideologische grondslag was voor deze machtsaflossing. Was er in deze operatie enig Vlaams idealisme te bespeuren in de zin van een onbaatzuchtige hunkering naar de restitutie van het Vlaams-volkse karakter van de traditionele Antwerpse nijverheid? Of sproot de collaboratie met de bezetter in de diamanthandel en –nijverheid in werkelijkheid voort uit een sociaal-economische verzuchting bedekt met een Vlaams-nationalistisch en volks laagje vernis? Historicus Bruno De Wever onderstreepte het belang van persoonlijke ambitie, winstbejag, querulantisme of avonturisme om in de collaboratie te stappen. Meer dan eens, dienden politiek-ideologische motieven louter om minder legitieme of eerbare beweegredenen te verdoezelen. Wetenschappelijk onderzoek van de laatste decennia toonde evenwel aan dat de doorsnee Vlaamse economische collaboratie in de eerste plaats het eigen belang diende. Kan deze stelling getoetst worden aan de situatie in de diamantsector waarvan de specificiteit precies was dat de gevestigde elite niet voortspoot uit de Belgische Franstalige bourgeoisie maar uit de joodse immigratie, uitgerekend het mikpunt van de naziterreur?

• Diamantbewerkers
(Foto SOMA)

Om te pogen deze vraag te beantwoorden, worden in deze bijdrage drie terreinen onderzocht waarop Vlaamse diamantairs zich manifesteerden : de overname van de leidende posities in de Antwerpse diamantsector, het leveren van diamanten aan Duitsland en hun antisemitische houding jegens de joden. Vervolgens moet nog een onderscheid gemaakt worden tussen degenen die op deze drie terreinen een actieve rol speelden en degenen die op passieve wijze profiteerden van de bezetting.

Het veroveren van de mandaten

Met de Duitse inval op 10 mei 1940, vluchtte de leiding van zowel de ADB als het SBD naar Frankrijk. Onmiddellijk werden de bestuurszetels van deze verenigingen door anderen ingepalmd. Dat deze machtswissel niet conform was met de overdrachtregels die in de statuten van beide verenigingen waren voorzien, hoeft geen betoog.

In de ADB poogden reeds op 16 juni 1940 een aantal bondsleden, waaronder communisten maar ook en vooral Vlaams-nationalisten, een greep te doen naar de macht. Zij waren gewonnen voor nauwere banden met Arbeidsorde, de Nieuwe-Orde-organisatie voor werknemers en werkgevers die verbonden was aan het VNV. Na de terugkomst van ADB-voorzitter Alfons Daems werden de onrechtmatige bestuurders weliswaar op een zijspoor gezet, maar dat belette Daems niet om de ADB aan te doen sluiten bij de beweging rond Hendrik De Man en uiteindelijk toe te treden tot de onder Duitse impuls opgerichte Unie der Hand- en Geestesarbeiders (UHGA)¹⁰. Waarschijnlijk was Daems ervan overtuigd dat in de toekomst met de Duitsers gewerkt zou moeten worden om de diamantnijverheid overeind te houden¹¹. Valckx, een lid van het Nieuwe Orde-gezinde bestuur van de ADB kreeg in januari 1942 heel even het voorzitterschap over de centrale diamant van de UHGA¹². Andere bondsleden, katholiek of socialistisch, speelden geen noemenswaardige rol meer. Ten gevolge van het gevoelige invloedsverlies van de legaal gebleven syndicaten tijdens de bezetting, werpen zij niet bijster veel licht op de Vlaamse greep naar de macht in de diamantsector.

Dat lag anders bij de ondernemers. Talrijke joodse handelaars en bedrijfsleiders waren het land uitgevlucht of werden economisch uitgeschakeld. De Belgische diamantnijverheid werd niet langer door de grote joodse diamantairs van ruwe diamant voorzien. Bij talrijke Vlaamse diamantlieden leefde daarom de hoop op een volledige ontvoogding om de Belgische diamantnijverheid, “welke uitsluitend een Vlaamse nijverheid was,

10 WOUTER STEENHAUT, *De Unie van Hand- en Geestesarbeiders. Een onderzoek naar het optreden van de vakbonden in de bezettingsjaren (1940-1944)*, niet-gepubliceerd proefschrift UG, Gent, 1983.

11 MARTINE VERMANDERE, *Adamastos - 100 jaar Algemene Diamantbewerdersbond van België*, Antwerpen, 1995, p. 84.

12 TINNE MERTENS, *Overleg en strijd in de Antwerpse diamantwijken en het Kempische platteland. De arbeidsverhoudingen in de diamantnijverheid 1935-1950*, niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 2000, p. 98.

terug in handen te brengen van Vlaamsche mensen”¹³. Men hoopte dat de oude vooroorlogse eis om rechtstreeks met ruwe diamant bevoorraad te worden onder Duitse controle gerealiseerd zou worden. Om hun eis kracht bij te zetten voerden die Vlaamse diamantlieden niet alleen hun antisemitische aanvallen tegen het SBD (de vermaledijde joodse patronale organisatie) op, maar koos de VBD er onomwonden voor om met de bezetter te collaboreren.

De joodse patroons die ter plaatse waren gebleven of uit Frankrijk terug naar Antwerpen waren gekomen, werden geleidelijk uit hun functies ontheven. De teloorgang van deze groep wordt bijzonder in de verf gezet door het Duits bevel tot samensmelten van de twee patroonsverenigingen SBD en VBD. Het SBD bood veel weerstand tegen de Duitse plannen en weigerde lang om met de VBD sloop te gaan. Er was de geschiedenis van de moeilijke verhoudingen met de VBD, de vrees om in een eenheidsorganisatie aan macht in te boeten, maar vooral ook de onoverkomelijke sociale barrière tussen enerzijds de overwegend patriottische, burgerlijke Franstalige joodse diamantairs die lid waren van de prestigieuze diamantbeurzen en anderzijds de Vlaamse, Nieuwe Orde-gezinde en al of niet veralgemeend antisemitische Kempense “boerkens” van de VBD. De impasse duurde tot januari 1941 toen het SBD en de VBD door de ongeduldige Duitsers gemaand werden tot een onmiddellijke fusie. Er ontstond dan een voorlopig Belgisch Diamantverbond¹⁴. In feite bleef het SBD bestaan maar het veranderde van naam, het nam alle leden van de VBD op en nam ook de diamanthandel over. Alle diamantbeurzen werden gefusioneerd tot de Antwerpsche Diamantbeurs, waarvan de lokalen ter beschikking stonden van het Belgisch Diamantverbond¹⁵. De Antwerpsche Diamantbeurs had zelf geen leden.

Op dat ogenblik waren twee van de vijf diamantbeurzen reeds opgedoekt omdat zij beschouwd werden als joodse ondernemingen. Twee andere “joodse” beurzen werden verzocht om hun patrimonium aan het Belgisch Diamantverbond over te maken. Enkel de “arische” beurs Fortunia ging volledig akkoord met deze politiek. Talrijke bestuurders van de “joodse” beurzen namen ontslag. Onder Duitse druk veranderde het Belgisch Diamantverbond (het SBD) uiteindelijk op 22 juli 1941 van naam¹⁶. De nieuwe Zelfstandige Bedrijfsgroepering Diamant maakte thans deel uit van de door de bezetter voorziene economische Nieuwe Orde. In deze nieuwe structuur werden slechts twee kaderleden van het SBD behouden. Het aantal joodse leden slonk reeds

13 Verslag onderhoud VBD met Leo Delwaide, 15.7.1940 [Algemeen Rijksarchief, Brussel (ARA), Overtuigingsstukken proces Diamantcentrale, stukken VBD].

14 Nota, 10.1.1941 [Bestuursafdeling Oorlogsslachtoffers, Brussel (BO), Archief Oorlog en bezetting, nr. 497/230.035 ‘Auditorat Militaire d’Anvers’, Map 2 (1326) ‘Affaire Frensel - Diamantkontroll’].

15 De Diamantclub van Antwerpen, de Beurs voor Diamanthandel, de Vrije Diamanthandel, de Antwerpse diamantkring en Fortunia.

16 *Belgisch Staatsblad*, 7.8.1941.

gevoelig¹⁷. Van de kleine 3.000 joden die oorspronkelijk lid waren van de beurzen, waren er nog maar 1.200 lid van de bedrijfsgroepering. Enkel Vlaamse fabrikanten waren stemgerechtigd, joden niet. Joden konden leden zijn “zolang de jodenkwestie geen oplossing had gevonden”¹⁸.

Naast de Zelfstandige Bedrijfsgroepering Diamant en de UHGA werden zowel in België als in Duitsland tal van andere Nieuwe Orde-instellingen opgericht die in de Belgische diamantsector actief waren zoals bijvoorbeeld de Diamantcentrale (reglementering diamantsector). Het zou ons te ver voeren om de ontstaansgeschiedenis en rol van deze organisaties in detail te beschrijven¹⁹. Belangrijk is vooral dat talrijke kansen werden geboden om vooraanstaande posities in te nemen. Mandatarissen werden door de Duitse bezetter aangeduid en door het ministerie van Economische Zaken benoemd. Daardoor kwam het dat in het diamantmilieu steeds weer dezelfde, uiteraard niet-joodse namen opdoken²⁰.

Binnen deze groep valt de totale afwezigheid van ADB en de oververtegenwoordiging van de Vereniging der Belgische Diamantnijverheid (VBD) op. Vóór mei 1940 was de VBD nog een te verwaarlozen vereniging geweest. De numerieke superioriteit van de Nieuwe Orde-gezinde lieden betekent evenwel niet noodzakelijk dat zij de meest invloedrijke posities bekleedden. Mandatarissen van de VBD zetelden vooral in de raad en het voorbereidende comité van de bedrijfsgroepering, die zeer weinig macht kregen. Wél konden tal van deze Kempense fabrikanten naast enkele niet-joodse mandatarissen van de diamantbeurzen en het SBD de plaats van de joodse ruwhandelaars innemen. Het ruwe diamant was niet langer afkomstig van joodse ruwhandelaars. Een Belgische koloniale ontginningsfirma, de *Société internationale forestière et minière du Congo (Forminière)* werd door de Duitse bezetter gedwongen om haar in België beschikbare voorraden in Antwerpen op de markt te brengen. De *Forminière* leverde de stenen aan een 4-tal ‘Vlaamse’ vennootschappen die hun macht vooral vanaf 1941 konden vestigen nadat de laatste joodse diamantairs uit het circuit waren geweerd²¹. Sommigen onder

17 Lemberg aan Frensel, 21.11.1941 [BO, Archief Oorlog en bezetting, nr. 184/77.146 ‘Documentation Hôtel Majestic’, Map 1 (2559) ‘Juifs Liquidation des diamantaires’].

18 Dossier Hellings, s.d. [Archives nationales, Paris (AN), AJ40, nr. 72 ‘Gruppe I Gewerbliche Wirtschaft’, nr. 10c ‘Frensel’].

19 ERIC LAUREYS, “De beroving van de joodse diamantairs in Antwerpen, 1940-1944. Belangen van de Duitse oorlogsindustrie versus ontjoodsingspolitiek?”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 7, Brussel, 2000, p. 149-187.

20 Getuigenis Verstringen, 21.9.1944 [BO, Archief Oorlog en bezetting, nr. 497/230.035 ‘Auditorat militaire d’Anvers’, Map 2 (1326) ‘Affaire Frensel - Diamantkontroll’].

21 De belangrijkste waren : Busschots, Cluytmans, Stuyck, Coppens & Gielens (VBD + SBD), Hellings, Leysen, De Groof & Lens (VBD), Van Elsen & Raeymaeckers (Diamantclub), Delien, Wouters & Loyens (Diamantclub). Pro Justitia. Aan Eerste substituuat krijsauditeur Schoonen, 21.9.1945 [BO, Archief Oorlog en bezetting, nr. 497/230.035 ‘Auditorat militaire d’Anvers’, Map 2 (1326) ‘Affaire Frensel - Diamantkontroll’].

deze fabrikanten, die met de verdeling van de *Forminière*-diamanten belast werden, behielden de betere stenen voor de eigen ateliers en vervingen ze door minderwaardige stenen uit de eigen zwarte voorraad. Zo werden op de kap van de andere fabrikanten, grote winsten gemaakt²². Overmatig profiteren bracht sommigen zoals Hellings zelfs bij de Duitsers in opspraak. ‘Vlaamse’ diamantairs kregen met andere woorden belangrijke commerciële voordelen en een opvallende numerieke oververtegenwoordiging. Maar wie kreeg van de Duitsers de werkelijke controle over de diamantpolitiek in bezet gebied?

De politieke macht, of de macht om de sector te besturen, lag in handen van de hoger vermelde Diamantcentrale. De wetgevende tak binnen dit organisme (Diamantcentrale, Brussel) die onder leiding stond van het ministerie van Economische Zaken, had niet veel macht. De ‘uitvoerende’ tak (Diamantcontrole en Diamantbureau, Antwerpen) echter, was in handen van de *Forminière* en de *Banque diamantaire anversoise* (BDA). De macht van die twee berustte op de Duitse hoop op een rechtstreekse Kongolese bevoorrading van de Duitse oorlogsindustrie. Hoewel ook deze ondernemingen goede zaken deden tijdens de bezetting – de *Forminière* zorgde ervoor dat de beschikbare stocks zoveel mogelijk en aan de best mogelijke prijzen verkocht werden en de BDA financierde zoals gewoonlijk de diamanttransacties – werden in deze kringen geen persoonlijke belangen behartigd. Wél werd er besloten hoe de Duitse richtlijnen in praktijk gebracht moesten worden. Het was met andere woorden vooral in de schoot van de *Forminière* en de BDA dat de keuze tussen collaboratie, accommodatie of verzet gemaakt werd.

Leveringen aan Duitsland

De meeste kansen om grote winst binnen te rijven werden geboden in de handel met Duitsland. In deze activiteit is het opvallend dat we geen leden van de beurzen of het SBD terugvinden. Wel vinden we VBD-leden (Hellings en Leysen) en een aantal notoire collaborerende internationale firma’s die zowel in Londen als in Amsterdam en Antwerpen actief waren gebleven zoals Anton Smit & Co (gebonden aan J.K. Smit & Sons) en de firma Van Moppes & zonen (een joodse firma)²³. De firma Smit, tegen dewelke talrijke internationale collaboratiefeiten werden weerhouden, poogde zelfs aan Japan te verkopen. Ook Antwerpse joden leverden aan de Duitsers. Er zijn opvallend weinig bronnen over deze transacties. Toch kan gezegd worden dat de geruchten die vandaag nog de ronde doen in diamantmiddens gestaafd kunnen worden²⁴. Of deze firma’s vrijwillig leverden is niet geweten. De absolute kampioen van de leveringen van

22 Pro Justitia, Proces verbaal van verhoor door Schoonen, 30.3.1945 [BO, Archief Oorlog en bezetting, nr. 497/230.035 ‘Auditorat militaire d’Anvers’, Map 2 (1326) ‘Affaire Frensel - Diamantkontroll’].

23 Een Londens filiaal van de Belgische firma werd in 1936 opgericht. Smit nam er zelf de leiding van op in 1939. De zaakvoerder in die in bezet Europa achterbleef werd leverancier van de Duitsers.

24 Amsterdamsche Bank voor België aan Forminière, 27.5.1941 (ARA, Overtuigingsstukken proces Diamantcentrale, stukken FK 520).

- De diamantwijk in de jaren vijftig op het kruispunt van de Vestingsstraat en de Pelikaanstraat. Links van de Vestingsstraat, de Diamantclub van Antwerpen en de *Banque diamantaire anversoise*. Rechts, de Fortunia, het als diamantbeurs dienstdoende café waar de Kempense fabrikanten diamanten verhandelden. (Foto Yvan Verbraeck)

ruwe en industriediamant aan de Duitse oorlogsindustrie was Gustaaf Breugelmans, een voormalig gemeenteraadslid van de Antwerpse gemeente Hove en een Duitsgezinde diamantsmokkelaar. Breugelmans beschikte tegen het einde van de bezetting over een fortuin van om en bij 500 miljoen toenmalige frank ²⁵.

Antisemitisme

Anderhalve maand na de capitulatie van België kondigde de VBD, die “enkel Vlaamse leden telde”, aan dat het vragende partij was om met de Duitse *Kommandantur* samen te werken ²⁶. In de hoop de SBD de loef af te steken nam het ook contact op met het Vlaams Economisch Verbond (VEV), de Vlaamse werkgeversorganisatie. Tijdens dit hengelen naar macht werden de opinies van het VBD ondubbelzinnig verwoerd. Joden moesten uit de diamantnijverheid worden geweerd en vervangen door “Vlaamse krachten”. Het werd joden alvast verboden deel uit te maken van de beheerraad en zij

²⁵ Proces-verbaal Krijgsraad Antwerpen, 31.10.1947 [Auditoraat Generaal, Brussel (AG), Dossier Zaak 557-797 ‘Gustave Breugelmans’, Karton II, nr. 3].

²⁶ VBD aan Kommissar Oberburgermeister Dr. Delius, 1.7.1940 (ARA, Overtuigingsstukken proces Diamantcentrale, stukken VBD).

genoten bij de VBD geen stemrecht. Joodse leden werden getolereerd “tot een definitieve oplossing werd gevonden voor het joodse vraagstuk”. De VBD kon hierbij rekenen op de goedkeuring van de katholiek Leo Delwaide, plaatsvervangend burgemeester van Antwerpen, die meende “dat de VBD aangewezen was om de diamantnijverheid, welke uitsluitend een Vlaamsche nijverheid was, terug in handen te brengen van Vlaamsche menschen”²⁷.

Zoals blijkt uit meerdere bronnen, was ook John Geertsen van het SBD-bestuur de joden niet echt genegen. Zo was hij de motor achter de verwijdering van Maechiel Salomons uit het bestuur van het SBD. Deze laatste werd drie weken lang bij de Sipo gevangengezet om hem te “overtuigen” afstand te doen van het voorzitterschap²⁸. Ook A.E. Rudelsheim, een ander joods staflid van het SBD, werd tot ontslag gedwongen. Geertsen drong samen met Raeymaeckers, bestuurder van de Diamantclub, bij Duitsers aan opdat de joodse leden van de bedrijfsgroepering, wiens patrimonium reeds volledig geliquideerd was, hun achterstallig lidgeld zouden betalen. Geertsen was één van de redacteurs van *De Dag*, een krant met een duidelijke collaboratiesignatuur en waarvan de redacteurs meestal lid waren van het VNV of DeVlag²⁹.

Waren de bestuurders Busschots en Gielens van het SBD eveneens antisemieten? Het is weinig waarschijnlijk. Toch was ook de houding van het SBD niet verstoken van dubbelzinnigheden. Was dit het product van de toen heersende antisemitische sfeer? Het SBD loofde in oktober 1940 nog moedig het goede beleid van Lipschutz, de vooroorlogse voorzitter. De wijze waarop de VBD zich over joodse diamantairs als Lipschutz uitliet, kon op niets dan minachting rekenen bij het SBD. Het SBD was van mening dat, als Antwerpen het grootste diamantcentrum wilde blijven, de joden gehandhaafd moesten worden omdat zij de contacten met de grootste exportmarkt, de VS, volledig in handen hadden. Het “joods element” mocht dus in geen geval “uitgeschakeld” worden. Dit nam dan weer niet weg dat volgens het SBD een bijzonder statuut voorzien moest worden, dat het “vreemdelingenprobleem” zou oplossen...³⁰. Tezelfdertijd werden in de vakschool van het SBD de “vreemdelingen” vervangen door “Belgische jongens” en werd de Duitse *Kommandantur* aangespoord om de naar Frankrijk gevluchte joodse diamantairs terug te halen³¹.

27 Verslag onderhoud VBD met Leo Delwaide, 15.7.1940, (ARA, Overtuigingsstukken proces Diamantcentrale, stukken VBD).

28 Verslag Henri Schoonen, 27.2.1945 (AG, Dossier Zaak 557-797 ‘Gustave Breugelmanns’, Karton I, Bundel II, nr. 9 ‘Verhoren’).

29 LIEVEN SAERENS, *op.cit.*, p. 506.

30 Nota Daems en Lipschutz, s.d. (ARA, Overtuigingsstukken proces Diamantcentrale, stukken VBD).

31 Eugène Busschots (SBD) aan Lemberg, 7.10.1940 (ARA, Overtuigingsstukken proces Diamantcentrale, stukken VBD).

Deze attitude van de niet-joodse werkgevers wordt bevestigd in de archieven van de diamantbeurzen. Hoewel de ontjoodsing in sommige gevallen vermeden kon worden, deed er zich toch een ingrijpende ‘vervlaamsing’ voor. In eerste instantie stelden de nog aanwezige, maar moegetergde joodse beheerders een vrijwillig collegiaal aftreden van het bestuur voor. De niet-joodse beheerders wezen dit af. In oktober 1940 werden de leden van Fortunia, de beurs voor de Kempische fabrikanten, tot de Diamantbeurs toegelaten en na een vermindering van het inschrijvingsgeld tot 500 frank was sprake van een ware toevloed van nieuwe (Vlaamse) leden³². Joodse handelaars gaven hun bureel op en stelden het meubilair ter beschikking van hun Vlaamse collega’s³³.

Veruit de belangrijkste collaborateur, Gustaaf Breugelmans, kan evenmin expliciete antisemitische handelingen of uitspraken verweten worden. Hij was wél Duitsgezind (zijn moeder was een Duitse). Hij koesterde de hoop dat de Duitsers de eindzege zouden behalen en steunde als plaatsvervangend voorzitter van Fortunia de standpunten van de VBD (bijvoorbeeld door te pleiten voor een directe bevoorrading van de kleine fabrikanten). Er werd van Breugelmans echter gezegd dat hij bereid was om over lijken te gaan om geld te verdienen³⁴. Zo dreef hij zonder problemen handel in geroofde joodse goederen. De verzwakte joodse diamantairs waren dan ook een gemakkelijke prooi voor afpersingen en intimidaties. De vooroorlogse advocaat van Breugelmans was Jan Brans van het advocatenkantoor Lode Craeybeckx. Brans zou tijdens de bezetting hoofdredacteur worden van het VNV-partijblad *Volk en Staat*.

Het lijkt er echter op dat niet alle niet-joodse diamantairs zich lieten meeslepen door de antisemitische hetze. Sommigen poogden hun joodse collega’s te helpen³⁵. Frans Van Elsen, de voorzitter van de de Federatie der Belgische Diamantbeurzen, cumuleerde talrijke posten in de nieuwe instellingen. Hij was ook één van de belangrijkste kopers van geroofd joods patrimonium. Zelf beweerde hij dat hij de goederen in veiligheid bracht in de hoop ze ooit aan de rechtmatige eigenaars terug te kunnen geven. Wij zijn geneigd om deze versie van de feiten te bevestigen. Bronnen wijzen erop dat Van Elsen meerdere malen joodse en beursbelangen poogde te behartigen. Joodse diamantairs waren van mening dat Van Elsen een gematigd figuur was wiens beleid een heilzaam effect had op de diamantsector. Na de liquidering van de joodse diamantondernemingen boden zowel Van Elsen als Busschots hun ontslag aan uit de raden van de Nieuwe Orde-instellingen.

32 Verslag, 2.10.1941 [Beurs voor Diamanthatel, Antwerpen (BD), Verslagen ‘Conseil d’Administration 1936-1946’].

33 Verslag, 18.11.1940 (BD, Verslagen ‘Conseil d’Administration 1936-1946’).

34 Getuigenis van Johann Urbanek, Duitse vertegenwoordiger voor de RTE, verhoord door Felix Rooms, 25.4.1947 (AG, Dossier Zaak 557-797 ‘Gustave Breugelmans’, Karton I, Bundel II, nr. 9 ‘Verhoren’).

35 Interview Frans Van Gool, Antwerpen, 21.5.1999.

• De grote beurszaal van de Diamantclub van Antwerpen.
(Foto SOMA, fonds Jan Walgrave)

Het personeel van deze instellingen (dat quasi volledig uit *Forminière*- en BDA-personeel bestond) waarschuwde joden voor nakende inbeslagnemingen en vervolgingen. Zo konden een aantal joodse diamantairs de nodige voorbereidingen treffen om daaraan te ontsnappen. Er werd een loopje genomen met de reglementen om zoveel mogelijk joden in te schrijven zodat zij in aanmerking kwamen voor ruwverdelingen. Van antisemitisme is in deze hoofdzakelijk liberale kringen geen sprake ³⁶. De administratieve overste van de Diamantcentrale, de Vlaamsgezinde en katholieke kabinetschef van Economische Zaken Albert Michielsens ³⁷, was veel minder begaan met het lot van de joden dan het

³⁶ LIEVEN SAERENS, *op.cit.*, p.742-744. Hier moet benadrukt worden dat de wortels van het raciale antisemitisme in de jaren 1930 niet bij Vlaamse maar eerder bij Belgische nationalistische en katholieke kringen moeten gezocht worden.

³⁷ Albert Michielsens (Antwerpen, 1915-1995), licentiaat in verschillende disciplines, zoals handels-, economische en politieke wetenschappen; doctor in de economische wetenschappen (KUL, 1938); studeerde aan Duitse universiteiten; kabinetschef van de secretaris-generaal van het Belgische ministerie van Economische Zaken Victor Leemans; leider van de Diamantcentrale; startte in 1945 een carrière in de diamant en werd in 1969 beheerder-vennoot van het discontokantoor van de NBB te Antwerpen; had leidende functies bij het VEV en de SBD; ijverde voor de vervlaamsing van de economie.

personeel van de *Forminière*³⁸. Hij steunde bijvoorbeeld de blokkering van de voorraden van de joodse diamantairs om kapitaalvlucht te verhinderen.

IV. Vlaams engagement, zand in de ogen ?

Of de voorstanders van een ‘Vlaamse’ de machtsgreep in de Antwerpse diamantsector, van de handel met Duitsland en van het weren van “volksvreemde elementen” ook allen Vlaams-nationalisten of antidemocraten waren, blijft zeer de vraag. Ook hier kon slechts over een beperkt aantal personen concrete informatie teruggevonden worden.

Het hoofd van de Diamantcentrale, Albert Michielsens was geen lid van het VNV of andere Nieuwe Orde-organisaties. Hij had wél veelvuldige contacten met Ernest Van den Berghe, algemeen-secretaris van het VNV. Michielsens was immers ook kabinetschef van VNV-er Victor Leemans³⁹. Het reële engagement van Michielsens situeerde zich evenwel vooral in het domein van de bedrijfseconomie waar hij de kans zag om het corporatisme in de praktijk te brengen. Tijdens de oorlog hield Michielsens wel een beschermende hand boven het hoofd van de Vlaamsgezinde antisemiet Jos Hellings. Hij steunde de opname van de Vlaams-nationalistische diamantairs Frans Martens en John Geertsen in de raad van de bedrijfsgroepering⁴⁰. Michielsens steunde het sociaal-politiek project dat Henri Velge op vraag van het Hof tot stand bracht en dat de vervanging van de parlementaire democratie door een autoritair corporatisme inhield.

Een virulent politiek-ideologische profilering vinden we bij de VBD, die vóór de oorlog reeds nauwe banden had met antisemitische bewegingen als Volksverweering. Van een aantal bestuurders van de VBD, zoals M. De Corte en Hellings is met zekerheid geweten dat zij lid waren van het VNV⁴¹. Over het lidmaatschap van de andere bestuursleden leveren de bronnen enkel vermoedens op. Van een reël maatschappelijk project was bij de VBD echter geen sprake. Er kon enkel een diffuus flamingantisme ontwaard worden dat vooral neerkwam op het tegenover elkaar stellen van de ‘gezonde’ Vlaamse “volksche” aard en de ‘verachtelijke’ “volksvreemde” joden.

Ook bij de ADB, het CBD en het SBD trad tijdens de bezetting een vervlaamsing van het kader op. De verdreven joden werden in ieder geval niet door Belgische patriotten vervangen. Enkel in de beurswereld lijkt de attitude tot het overlijden van Frans Van

38 Lemberg aan Holstein, 8.6.1941 (AN, AJ40, nr. 345 ‘FK 520 Antwerpen-Diamanten’ / 2 ‘Correspondentie Diamantcontrole juli 1940 - maart 1942’).

39 Victor Leemans (°Stekene, 1901-1971); doctor in sociale wetenschappen; secretaris-generaal van Economische Zaken (1940-1944); katholiek senator voor Antwerpen (1949).

40 Michielsens aan Lemberg, 3.3.1941 (AN, AJ40, nr. 345 ‘FK 520 Antwerpen-Diamanten’ / 2 ‘Correspondentie Diamantcontrole juli 1940 - maart 1942’).

41 Verhoor Antonius, Johannes Oldenburg, 19.1.1945 [Bestendige Krijgsraad (BK), KAA, Dossier Zaak 78/44 ‘Diamantzwendel - Joseph Dewyspelaere’].

Elsen (17 oktober 1942) verschillend geweest te zijn. Hij werd vervangen door Frans Raeymaeckers, wiens politiek profiel niet gekend is maar wiens activiteiten tijdens de bezetting zich op de grens tussen accommodatie en collaboratie bevonden ⁴².

De leidingen van de *Forminière* en de *Banque diamantaire anversoise* (BDA) drukten zich in het Frans uit en hun handelingen stonden volledig in het teken van de zgn. Galopin-doctrine, de politiek van het minste kwaad die door de Brussels financiële en industriële elites werd opgelegd. Mandatarissen van de *Forminière* of de BDA waren niet persoonlijk actief op de markt en werd nooit de kans geboden om zichzelf te verrijken. De ondernemingen waartoe zij behoorden hoopten zonder enige twijfel goede zaken te doen. Het blijft niettemin zó dat dit zakendoen diamantvoorraden betrof waarvan met rede kon gevreesd worden dat zij anders verbeurd verklaard zouden worden. Er werd bovendien in de mate van het mogelijke verkocht aan lieden waarvan verwacht kon worden dat zij niet aan de vijand zouden leveren.

Het is niet mogelijk om zonder meer te beweren dat alle collaborateurs en antisemieten in de diamantsector Vlaams-nationalisten waren. Maar de personen die tijdens de bezetting de wind in de zeilen hadden, hadden een onmiskenbaar flamingant profiel. Hun pleidooi voor een Vlaamse suprematie was duidelijk ingegeven door de economische motieven van een sociaal ondergeschikte groep. De meeste actoren van de machts-overname werden in ettelijke getuigenissen beschouwen als chronische verliezers, mensen die vóór de oorlog niets betekenden in de diamantsector en die in een aantal gevallen zelfs uit de beurzen geweerd waren ⁴³. Het is bovendien opvallend hoe het amalgaam tussen Vlaamse beweging en antisemitisme dat door de protagonisten zelf in de hand werd gewerkt, tot vandaag blijft nazinderen in diamantmiddens ⁴⁴. Het opvallende succes in Antwerpen van een Vlaams-nationalistische partij die veroordeeld werd wegens racisme, biedt overigens weinig vooruitzicht op een snelle kentering in het heersende beeld.

V. Besluit

Er mag geconcludeerd worden dat de Vlaamse machtsgreep in diamantmiddens weinig uitstaans had met de officiële streefdoelen van de Vlaamse beweging of het verdedigen van het algemeen belang van de Vlaamse burger. De Vlaamse zaak werd er op vage en weinig overtuigende wijze in het banier gedragen door meestal sociaal gefrustreerde en soms zelfs malafide handelslui, die dankbaar gebruik maakten van de Duitse bezetting om zich van de succesvolle joodse concurrent te ontdoen. In diamantmiddens was

42 François Theodoor Raeymaeckers (Antwerpen, 1896); voorzitter van de Diamantclub van oktober 1942 tot oktober 1944 en van januari 1967 tot maart 1968.

43 Gielens, Busschots, Salomons SBD aan Lemberg, 31.10.1940 (ARA, Overtuigingsstukken proces Diamantcentrale, stukken VBD).

44 Interview Nathan Ramet, Antwerpen, 12.5.1999; interview David Urlik, Berchem, 11.2.2005.

de Vlaamse strijd dan ook doordrenkt met antisemitisme. Tijdens de bezetting moet in die middens met andere woorden veeleer gesproken worden van een arrivistisch sociaal opportunisme dat een machtsverschuiving teweegbracht van een uitgesproken kosmopolitische, burgerlijke elite naar een groep veeleer marginale kleinburgers. De socio-culturele breuklijn tussen joden en Vlamingen in de diamantwereld, die extra gevoed wordt door de erfenis van de eerste helft van de 20ste eeuw, bestaat vandaag nog steeds.

* ERIC LAUREYS (°1962) is doctor in de hedendaagse geschiedenis (VUB) en is sinds 1996 verbonden aan het SOMA. Hij publiceerde over de Belgische aanwezigheid in Iran, het Hoog commissariaat voor 's lands veiligheid en de Belgische diamantsector tijdens de Tweede Wereldoorlog. Vandaag buigt hij zich over de geschiedenis van de Belgische oud-kolonialen.